

УДК 112.316.42

СУЧАСНА ГЛОБАЛЬНА СВІТОВА СИСТЕМА І КРИЗА ЛІБЕРАЛЬНОЇ МОДЕЛІ

Зінченко В.В. (м. Київ)

Анотації

Досліджується світ-системна концепція тенденцій глобалізації та її критичний аналіз сучасної моделі ліберальної ідеології розвитку.

World-system conception of globalization tendencies and its critical analysis of modern model of liberal development ideology is examined.

Ключові слова

СИСТЕМА, КАПІТАЛІЗМ, ЕКОНОМІКА, ПІЗНАННЯ, ЛІБЕРАЛІЗМ, ПЕРИФЕРІЯ

Вступ

Світ-системний підхід розглядає світ не як суму країн, що паралельно розвиваються, а як єдину систему, де є світові «верхи» і світові «низи», держави-експлуататори і держави-експлуатовані, такі, що отримали назви відповідно «ядро» і «периферія»; він не вважає капіталізм вічним, пов'язуючи майбутнє з ліквідацією соціальної нерівності у масштабах усього людства; він заперечує існування окремих суспільств, вважаючи світи-системи єдиною соціальною реальністю; він заперечує також існування у сучасному світі інших систем, окрім капіталістичного світу-економіки (КСЕ), що втягнув у себе решту усього світу вже на початок ХХ століття.

Книги Валлерстайна «Кінець знайомого світу» і «Після лібералізму» присвячені світ-системному аналізу і, зокрема, – долі ліберальної ідеології, її світової моделі та використанню гносеології. Філософські основи поглядів Валлерстайна зачіпають основні філософські проблеми: відношення світу і свідомості; суперечність світу; пізнаваність світу; детермінізм. «З одного боку, – пише Валлерстайн, – реальний світ, поза сумнівом, існує. Якщо він не існує, то і нас не існує, а це абсурд. Якщо ми не віримо у це, ми не повинні займатися вивченням світу суспільних відносин» [1,324]. Але, з іншого боку, також справедливо, що ми можемо пізнати світ лише через наше бачення його. «У цьому сенсі все залежить від окулярів, через які ми здійснюємо це сприйняття, тобто від організуючих міфів...» [1,325]. Або активність свідомості, або віддзеркалення ним зовнішнього світу. Одне виключає інше. Матеріалізм випарувався: якщо все залежить від нашого сприйняття, твердження про наявність зовнішнього світу втрачає сенс. Втрачає сенс і наука як пізнання світу.

І дійсно, Валлерстайн вважає, що колишнє розуміння науки як пошуку істини застаріло. На зміну йому приходить твердження, що «наука є складовим елементом культури. Уявлення про піднесену інтелектуальну діяльність, спрямовану на розкриття фундаментальних і вічних істин, йдуть у минуле. Їхнє місце займають уявлення про реальний світ... у якому... саме майбутнє ще належить створити» [1,117].

Тут очевидні дві тези. По-перше, наука є не просто «складовим елементом культури», але таким же «елементом культури», як і будь-який інший (релігія, міф, буденна свідомість). За часів П. Фейерабенда ця теза була невірною і новою. Зараз вона невірна і не нова. По-друге, Валлерстайн не сприймає детермінізм, який знає тільки в одній, абсолютній (лапласівській) формі. Якщо ми створюємо майбутнє, отже, воно недетерміноване. Невизначеність і зумовленість виключають одне одного. «Майбутнє не задане», цитує він І. Прігожина, в синергетиці якого йому вбачається не тільки нова наукова дисципліна, але і нова методологія науки, тобто філософія. Валлерстайн вітає відмову від науки, «пройнятої ідеями детермінізму» «одного з різновидів науки», що служила «культурним виправданням політичного гасла підкорення природи», пов'язаного виключно з капіталізмом [1,116]. Погодитися з цим неможливо. Гине не «капіталістична наука», а наука при капіталізмі, наука в умовах устрою, який вичерпав себе і соліпсистський підхід, пропонований Валлерстайном як нова методологія, – не ліки, а симптом хвороби системи. На хисткому фундаменті індетермінізму Валлерстайн хоче запропонувати раціональне обґрунтування соціології, логіка якого альтернативна тій, що виходить з віри в прогрес. Але наука, що заперечила детермінізм, – така ж безглуздість, як наука, яка заперечує пізнання. Тому все, що може сказати Валлерстайн, це: «відносно соціальних змін жодне з тверджень – ні що «зміни нескінченні», ні що «ніщо не міняється» – «не може бути прийняте за істинне. Я вважаю, що нам потрібно знайти іншу, досконалішу мову для опису соціальної дійсності» [1,167-168]. Але така мова (вірніше – метод) вже є. Проте він Валлерстайну невідомий. Це діалектика. Синергетика у вирішенні філософських проблем нічим допомогти не може якраз через свою недіалектичність. Для Прігожина категорія «вірогідність» застосовна тільки до випадковості і несумісна з необхідністю. У еволюції є тільки зумовленість; у біфуркації – тільки невизначеність. Діалектика підходить до цього питання інакше. Вірогідність – це прояв необхідного у випадковому, зумовленості в невизначеності. Майбутнє одночасно зумовлене і невизначене. Люди творять історію, але не довільно, а в рамках можливого – це ази марксизму, які є підґрунтям у тому числі і щодо претензії на створення індетерміністської науки про суспільство [5,100-101].

Для КСЕ існувало завдання не тільки зовнішньої експансії, але і внутрішньої – інтеграції трудящих в свою політичну систему. Вона вирішувалася за допомогою ліберальної ідеології. Лібералізм, як і соціалізм, і консерватизм (відповідно – центр, ліві, праві), виникає, з погляду Валлерстайна, після Великої французької революції, коли стає можливим розповсюдження світської ідеології. У 1848–1914 роках лібералізм беззастережно панує, впливаючи на своїх ідеологічних конкурентів і породжує спочатку ліберальних консерваторів (Дізраелі, Бісмарк, Наполеон III), а потім і ліберальних соціалістів (Бернштейн, Жорес, Каутський). Метою лібералів і їх союзників була інтеграція робітничого класу ядра в політичну систему капіталізму. Першим засобом було загальне виборче право, організоване таким чином, що результати його здійснення приводили лише до мінімальних змін державних інститутів. Другим – передача трудящим частини додаткового продукту, але так, щоб основна частина зберігалася в руках пануючих верств. Мета була досягнута – трудящий клас ядра втратив революційність. Валлерстайн підносить ці події так, начебто трудящий клас не добивався загального виборчого права і соціальних гарантій, а був відвернутий буржуазією від головного завдання – знищення капіталізму. Такий погляд явно антиісторичний. Робітничий клас XIX століття при тодішньому рівні розвитку продуктивних сил не міг знищити КСЕ, але міг вирвати (у впертій боротьбі) певні поступки у буржуазії. Ці поступки були кроком на шляху зживання капіталізму, хоча, звичайно, буржуазія зробила все, щоб її відступ був мінімальним.

Після першої світової війни метою буржуазії стала ідеологічна інтеграція трудящої напівпериферії і периферії. Засоби цієї інтеграції були продовженням колишніх засобів: «самовизначення націй» як загальне виборче право в масштабі КСЕ і «національний розвиток» як підвищення добробуту, теж в масштабі КСЕ. Авторами цих засобів І. Валлерстайн вважає В. Вільсона і В. І. Леніна. СРСР залишався частиною КСЕ; його ідеологія – зліпком з буржуазної: програма, прийнята на з'їзді народів Сходу у Баку в 1921 році, була програмою антиімперіалізму. «Але, – вважає Валлерстайн, – що таке антиімперіалізм? Це був переклад вільсонівської програми самовизначення націй мовою більшої агресії і нетерпіння» [2,223]. Помітно, що Валлерстайн знову бачить лише прийоми буржуазії і не бачить реальної боротьби пригноблених (у даному випадку народів периферії) за свої права. Природно, вони не в силах добитися максимуму – загибелі КСЕ (бажаною не стільки ними, скільки лівою інтелігенцією ядра, подібної Валлерстайну), але те, що вони примушують буржуазію йти на поступки, вже є прогрес. У 1918-1989 роках «глобальний лібералізм» діяв успішно, хоча і не в такій мірі, як його європейський попередник XIX століття. Національно-визвольні сили, приходячи до влади, вимушені були підкорятися законам КСЕ. В

Сучасна глобальна світова система і криза ліберальної моделі

умовах, коли місця в ядрі були вже зайняті, «національний розвиток» не призводив, як правило, ні до чого. Як капіталістами можуть бути лише декілька відсотків населення, а інша переважна більшість капіталістами ніколи не стануть, так і країн ядра («світових капіталістів») завжди буде небагато. Останні залишаться «світовими пролетарями» або навіть «світовими безробітними» зі всіма соціальними наслідками цього положення [7,15]. Валлерстайн підкреслює, що Маркс був правий, кажучи, що капіталізм веде до абсолютного, а не тільки відносного зубожіння більшості.

За ситуації, коли капіталізм не в змозі забезпечити більшості населення Землі стерпні умови життя, неминуче закінчення його мирного панування і вичерпання пануючої ідеології лібералізму. Таке вичерпання настає в 1968-1989 роках. Валлерстайн дуже високо оцінює події 1968 року (у ЧССР, Франції, Китаї всі разом як єдине ціле), побачивши в них «всесвітню» революцію, що змінила зовнішність КСЕ. В історії, на його думку, були тільки дві «всесвітні» революції: 1848 і 1968 років. 1989 рік завершує справу 1968 року, завдавши удару по найміцнішому донині бастіону КСЕ – його напівпериферії. «Без віри в дієвість національного звільнення, замішаної на ідеології марксизму-ленінізму, у народів третього світу не залишиться підстав бути терплячими і довго зберігати терпіння вони не стануть» [2,65]. Гадаю, що реальність складніша: ідеології національного розвитку можуть мати і несоціалістичний характер, (що ми спостерігаємо у всіх пострадянських країнах) чи релігійний (Близький Схід) або антиколоніально-олігархічний (Африка). СРСР – це була напівпериферія КСЕ, тому у 1917 році революції не було, як і контрреволюції у 1991 році [4,159]. Крах СРСР підсилив США (а за Валлерстайном – ослабив). Дивно, але Валлерстайн не говорить про того, хто перемиг у «всесвітніх» революціях. Очевидно, це не антисистемні сили, якщо КСЕ встояв і навіть став агресивніший. Але в той же час не сказано, що «всесвітні» революції потерпіли поразку. Річ у тому, що Валлерстайн бачить у «революціях» не соціальне, а світоглядне зрушення, зміни в суспільній свідомості: торжество лібералізму в 1848 році і крах у 1968 році. Для 1848 року усвідомлення експлуатованими групами необхідності створення «антисистемної бюрократичної контрорганізації для захоплення державної влади», що і було втілено згодом у діях «старих лівих», вінцем яких стала перемога РСДРП(б) в 1917 році. Для 1968 року характерним є усвідомлення необхідності боротьби з КСЕ не на національному, а на світовому рівні і виникнення «нового лівого» руху, який, на думку Валлерстайна, повинен вести таку боротьбу. А також ослаблення культурно-психологічної влади Заходу над Сходом, «більшостей» над меншинами, капіталу над працею, держави над громадянським суспільством. Так неодноразово оголошене Валлерстайном «подолання розділення соціальної реальності на

політику, економіку і культуру» закономірно обернулося зведенням політики і економіки до культури. «Всесвітня революція 1968 року як політична подія швидко спалахнула і швидко згасла. Проте дія її продовжувалася значно довше. Вона скинула з п'єдесталу центристський лібералізм реформіста як пануючу ідеологію...» [2,57].

Період мирного розвитку КСЕ, як пише Валлерстайн, закінчений. Подальше розширення політичних прав і перерозподіл матеріальних благ поставлять під загрозу систему капіталістичного накопичення. Тепер буржуазія спиратиметься тільки на силу. Вирішальним поворотом в політиці ядра КСЕ Валлерстайн вважає війну у Персидській затоці 1991 року, коли Південь відкрито виступив проти влади Півночі на глобальному рівні і програв. В майбутньому Валлерстайн бачить три варіанти боротьби периферії проти центру: світський мілітаризм типу С.Хусейна, релігійний фундаменталізм зразка Хомейні і масову міграцію жителів Півдня на Північ, не вважаючи, проте, що ці шляхи ведуть до подолання капіталізму. Отже, дві «великі стратегії» того, що зруйнує КСЕ – класова боротьба робітничого класу і боротьба за національне звільнення при часткових успіхах не досягли мети: КСЕ продовжує існувати. Чому? Щоб зрозуміти, як Валлерстайн відповідає на це питання, необхідно поглянути на проблему розвитку КСЕ. Подолання суперечностей капіталізму за допомогою «національного розвитку» Валлерстайн справедливо вважає ілюзією. Поки існує КСЕ, існує і його ядро, яке не може розширитися, якщо не розширюється КСЕ, а йому тепер розширюватися нікуди. Коли КСЕ займає весь світ, ядро стабільне; якщо одна країна займе у ньому місце, це означатиме, що інша країна його втратить, тільки і всього. При цьому розрив доходів між секторами КСЕ як єдиного цілого може навіть збільшитися. Строго кажучи, індетермінізм знадобився Валлерстайну для обґрунтування своїх політичних поглядів. Саме в орієнтації на рівень окремих держав, вважає Валлерстайн, полягала помилка антисистемних сил. Вони мислили в масштабах своїх країн, їх супротивники в масштабі світу-системи (адже капітал вільно перетікає з країни в країну). Цю помилку і вважає потрібним виправити Валлерстайн. Тут ми підходимо до відповіді на питання про долю КСЕ в майбутньому.

Залишивши осторонь декларації Валлерстайна про необхідність відмови від поняття «розвитку», виділю головне в світ-системному підході: розвиток світу-системи як цілого, а не суми розвитку окремих країн або цивілізацій. Якщо подивитися з цієї точки зору, виявиться, що один і той же розвиток приніс одним народам багатство, іншим убогість; те, що для одних країн стало зльотом, для інших обернулося занепадом, і без одного не було б іншого. Це неможливо побачити, якщо вважати єдиними суб'єктами історії окремі суспільства: тоді видно тільки «випередження» і «відставання», обумовлені якимись незрозумілими другорядними причинами. Світ-системний підхід

Сучасна глобальна світова система і криза ліберальної моделі

відкриває шлях до розуміння розвитку як суперечливого процесу, в цілому, всупереч Валлерстайну, прогресивного. З тезою ж про необхідність боротьби за майбутнє не посперечаєшся. Її гострота видна по тому, як по-різному дивляться на сучасний світ Валлерстайн та його опоненти і навіть редактори перекладів його книг. Наприклад, доктор економічних наук, директор Центру досліджень постіндустріального суспільства, редактор книги Валлерстайна «Кінець знайомого світу» В. Л. Іноземцев пише у статті «Тягар білої людини. Далеке минуле може стати нашим близьким майбутнім», (опублікованої відразу після виходу відредагованої ним книги), що не може вважатися неприпустимим привнесення у відсталіші регіони – разом з колонізацією їх територій – нових технологій і знань, встановлення там форми правління, що більшою мірою, ніж колишня, забезпечує дотримання прав людини, ініціацію міжкультурного діалогу. «Європейські імперії успішно виконували цю місію. Економічні чинники не були визначальним мотивом імперської експансії. Сьогодні, коли холодна війна залишилася у минулому, міцний союз великих імперій минулого – Великобританії, Росії, Франції, Іспанії – і давно переживших свій колоніальний статус (але ще не цілком втративших свою колоніальну природу) Сполучених Штатів заради управління периферією уявляється нам нагально необхідним» [3,3]. Відносно тих регіонів і країн, де панують хаос і насильство, імперські держави повинні бути цілком визначеними і чіткими у своїй політиці. Якщо уряди цих країн можуть бути позбавлені влади мирно, необхідно користуватися цією можливістю. Якщо для їхнього усунення від влади необхідно вдатися до військової сили, не слід цікавитися думкою всіх і кожного. Потрібно відновити розуміння цивілізаторської місії західного світу і слідувати цій місії, потрібно обернути міграційний потік назад тощо.

Для порівняння наведемо позицію Валлерстайна, яка ґрунтується на тому, що активна заміна сучасних європоцентристських пристрастей на тверезіше і збалансоване відчуття історії і його культурну оцінку зажадає гострої і постійної політичної та культурної боротьби. Право спільнот на захист своєї культурної спадщини не означає права на захист своїх привілеїв. Нам усім потрібна боротьба за забезпечення мігрантам достовірно рівного доступу до економічних, соціальних і (обов'язково!) політичних прав у тій зоні, куди вони мігрували. «Я знаю, що тут буде грандіозний політичний опір на основі захисту культурної чистоти і накопиченого права власності. У заявах державних діячів Півночі доводиться, що Північ не може узяти на себе економічний тягар усього світу. А чому власне не може? Багатство Півночі у дуже великій частині є результатом перекачування додаткового продукту з Півдня. Саме цей факт протягом декількох століть вів нас до кризи системи» [2,250]. Це питання не добродійності, а раціональної перебудови. І ці битви будуть

політичними битвами. Ця стратегія працюватиме, тільки якщо ми весь час пам'ятатимемо про наші егалітаристські цілі.

У майбутнє, пише Валлерстайн, ми зможемо увійти, «якщо будемо готові боротися з тими, хто під яким би то не було виглядом і будь-яким приводом віддає перевагу неегалітарному, недемократичному світу» [1,9]. Вони, як бачимо, готові боротися за свої привілеї, не цікавлячись думкою всіх і кожного. Буржуазія поки що міцно тримає ініціативу у своїх руках, женучи світ до прірви останньої світової війни. Зрозуміло, що у сучасному світі важко знайти наукові основи для соціального оптимізму. У таких умовах індетермінізм стає просто синонімом віри в диво. Тому Валлерстайн і пише про те, що «концепції альтернативного соціального світопорядку», навіть маючи «мало зіткнень з об'єктивною вірогідністю», все ж таки «володітимуть евристичною корисністю як керівництво до дії» [2,249]. Якщо відмовитися від такої звичної для класичного марксизму зв'язки: політична революція з прогресивним класом і партією дорівнює революції соціальній, то думка Валлерстайна про лише дві соціальні революції в історії світової капіталістичної системи – у 1848 і в 1968 роках – не здасться не тільки єретичною, але й ненауковою. Великі Французька і Російська революції були лише політичними революціями – якщо точніше, то звитязними селянськими війнами, це лише один з їх соціопараметрів – які запустили складні соціальні процеси. Соціальна революція – це не обов'язкова умова зміни формацій, а тим більше у вигляді революції «знизу». Таким чином, поштовхом соціальної революції можуть служити політичні революції, що є, зокрема, і результатом боротьби всередині правлячих класів, а не тільки патриціїв і плебеїв. Правлячі класи теж можуть бути революційними, а розбіжності в їхньому середовищі – можуть бути причиною соціальних змін.

Мільйони людей у світі шукають альтернативу як державному соціалізму, так і ліберальному капіталізму. Процес йде спонтанно. Він висуває і теоретиків, які прагнуть пояснити сучасну історію людства, і практиків, що намагаються глобально та організовано змінити порядок існуючих речей, і тих, хто намагається жити по своїх власних принципах, альтернативних довколишньому соціуму. Йде своєрідна революція повсякденності. Усі ці люди по-різному називають себе, мотивування їх вчинків варіюється, але це броунівський рух, який неухильно тяжіє до ідеї свободи особистості і самоврядування. Оскільки він не має загальної назви, якщо не рахувати в якості такої «альтерглобалізм», що є лише частиною цього процесу, його є можливим назвати «суспільним альтернативізмом». Маркс казав, що немає нічого практичнішого, ніж хороша теорія. Схоже, що світ-системний аналіз Валлерстайна, зазнавши неминучої модифікації, стане для XXI століття тим, чим став марксизм для століття XX. Необхідний інший напрям розвитку: не кількісне зростання, а Сучасна глобальна світова система і криза ліберальної моделі

досягнення більшої рівності. Ділення світу-економіки на ядро і периферію зникає не у результаті включення в ядро нових країн, а внаслідок знищення капіталізму. Розвиток, що пішов по шляху знищення капіталістичного привласнення, по шляху переходу засобів виробництва у руки безпосередніх виробників, може стати не ілюзією, а дороговказною зіркою. Але цей варіант, як підкреслює Валлерстайн, не детермінований (настав момент біфуркації), а може бути завойований лише у впертій комплексній (ідейній, політико-правовій, економічній) суспільній боротьбі.

Джерела

1. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века. – М.: Логос, 2004. – 368с.

2. Валлерстайн И. После либерализма. М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.

3. Иноземцев В. Л. Бремя белого человека. Далёкое прошлое может стать нашим близким будущим. - // «Независимая газета», № 517, 25.11.2007 .- с.3.

4. Exner A. Die Grenzen des Kapitalismus : wie wir am Wachstum scheitern. Mit Beiträgen von C. Lauk, K. Kulterer. - Wien : Ueberreuter, 2008. - 223 s.

5. Heinrich M. Wie das Marxsche Kapital lesen? Hinweise zur Lektüre und Kommentar zum Anfang von „Das Kapital“.-Stuttgart: Schmetterling Verlag, 2009. - 288 s.

6. Kurz R. Kollaps der Modernisierung: vom Zusammenbruch des Kasernensozialismus zur Krise der Weltökonomie. - Frankfurt am Main : Eichborn, 2001. - 288 s.

СОВРЕМЕННАЯ ГЛОБАЛЬНАЯ МИРОВАЯ СИСТЕМА И КРИЗИС ЛИБЕРАЛЬНОЙ МОДЕЛИ

Зинченко В.В. (г. Киев)

Аннотация

Исследуется мир-системная концепция тенденций глобализации и её критический анализ современной модели либеральной идеологии развития.

Ключевые слова

СИСТЕМА, КАПИТАЛИЗМ, ЭКОНОМИКА, ПОЗНАНИЕ, ЛИБЕРАЛИЗМ, ПЕРИФЕРИЯ